

*Romana Barnycz-Gupieniec*BUDOWNICTWO DREWNIANE NA GRODZIE RACIAŃSKIM
Z DRUGIEJ POŁOWY XIII W.

WSTĘP

Badania na grodzisku w Raciążu¹ rozpoczęła w 1969 r. ekspedycja Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem doc. dr Jerzego Kmiecńskiego². Grodzisko położone jest około 3 km na północny wschód od dzisiejszej wsi Raciąż, w woj. bydgoskim na wyspie jeziora Przyarcz. Posiada kształt nieregularnego owalu i otoczone jest pojedynczym, a od strony północnej podwójnym wałem. Pierwsza niepewna wzmianka pisana o Raciążu pochodzi z aktu fundacyjnego klasztoru oliwskiego z 1178 r.³ W czasie walk książąt wielkopolskich ze Świętopełkiem II gród w Raciążu został zdobyty przez Wielkopolan. W 1299 r. Władysław Łokietek nadaje go wojewodzie kaliskiemu Mikołajowi, w 1305 r. Wacław III przekazuje Raciąż przedstawicielowi możnego rodu Święców, kasztelanowi kaliskiemu - Piotrowi.

W XIII w. Raciąż był stolicą kasztelanii i leżał na ważnym

¹ Literatura na ten temat: S. K u j o t, *Kasztelania raciańska i ziemia zaboriska*, "Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu", R. 2: 1880; W. Ł ę g a, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń 1930, s. 354; W. Ł ę g a, *Społeczeństwo i państwo gdańsko-pomorskie w XII i XIII w.*, Poznań 1956; E. R o s e n k r a n z, *Początki i ustrój miast Pomorza gdańskiego do schyłku XIV stulecia*, Gdańsk 1962; J. K m i e c i ń s k i, hasło *Raciąż*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. IV, cz. II, Wrocław 1970, s. 435-436.

² Do niniejszego artykułu wykorzystane zostały materiały z badań, udostępnione autorce przez doc. dr J. Kmiecńskiego oraz zespół ekspedycji: mgr M. Kowalczyk, mgr W. Wesołowską, mgr E. Grzelakowską i mgr K. Włodzimierską.

³ K. Ś l a s k i, *Podziały terytorialne Pomorza w XII-XIII w.*, Poznań 1960, s. 218-220.

szlaku handlowym łączącym Gdańsk z Wielkopolską. Kilkuletnie badania⁴, trwające jeszcze obecnie, dostarczyły cennego materiału źródłowego. Dotychczas przebadano znaczną część majdanu grodziska oraz partie wałowe. Przeprowadzony przekrój przez wał ukazał wyraźnie dwie fazy istnienia grodu. Fazę I - do roku 1256 - z warstwą spalenizny po pożarze, który zniszczył gród w tymże roku i wzmiankowany jest w *Kronice wielkopolskiej*⁵, oraz fazę II - po odbudowie grodu, przypadającą na lata 1256-1300, kiedy to drugi pożar definitywnie zakończył jego zasiedlenie. Wnętrze grodu po pierwszym pożarze zostało splantowane a następnie odbudowane. Stąd zabudowania będące przedmiotem moich rozważań pochodzą przypuszczalnie z drugiej fazy grodu. Czas ich trwania wynosiłby mniej więcej pięćdziesiąt lat.

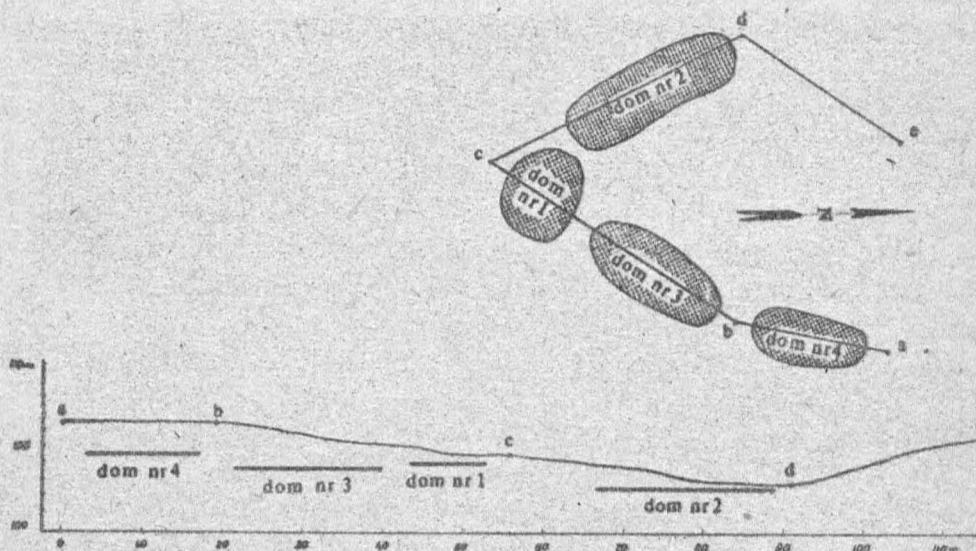
METODYKA BADAŃ OBIEKTÓW ARCHITEKTONICZNYCH

Wnętrze grodu podzielone zostało na odcinki w oparciu o siatkę arową. Jednostką badania były odcinki o wymiarach pół i ćwierć ara, określane zamiast pospolicie stosowanym systemem numerycznym, kryptonimami, zmieniającymi się w każdym sezonie badawczym. Zmiana tematu kryptonimów dla każdego roku pozwalała na szybkie zorientowanie się co do roku badań. Zły stan zachowania poszczególnych obiektów, brak wyrazistych ich zarysów w górnych warstwach, a także zróżnicowana konfiguracja terenu w znacznej mierze utrudniała eksplorację obiektów. Nie bez znaczenia był tu fakt występowania wyjątkowo dużych domów. Nieodzownym stało się podporządkowanie odkrywania ich systemowi odcinkowemu, stąd nie sposób było uzyskać profile krzyżowe, biegnące po osi wzdłużnej i w poprzek domu. Natomiast uzyskano cały szereg profili dodatkowych przebiegających na linii N-S, W-E, zgodnie z siatką od-

⁴ Wyniki badań publikowane są co roku w "Komunikatach Archeologicznych" (Bydgoszcz) 1972 i 1974 i w "Informatorach Archeologicznych" (Warszawa) 1971 s. 197, 1972, s. 212-213, 1973, s. 218-219, 1974, s. 207-208. Obecnie w przygotowaniu przez M. Kowalczyk jest syntetyczne opracowanie badań w Raciążu. W niniejszym opracowaniu pominięto szczegóły dotyczące wyników uzyskanych w trakcie wieloletnich badań, ograniczając się jedynie do tych aspektów które nieodzownie łączą się z samym tematem pracy.

⁵ *Kronika wielkopolska*, Warszawa 1965, s. 248.

cinków, a w zróżnicowanym kierunku w stosunku do obiektów. Warstwy w górnych partiach zdejmowano systemem mechanicznym co 10 cm, szczególnie wtedy, gdy wyróżnienie warstw naturalnych było niemożliwe. Zdejmowanie warstwy (w bezwzględny poziomie niwelacyjnym) dostosowane było do konfiguracji terenu. W momencie zarysowania się obiektu i rozpoznania warstwy naturalnej przechodzono na eksplorowanie warstw naturalnych. Ten system z punktu widzenia metodyki badań terenowych był najwłaściwszy, natomiast nie miał już tak istotnego znaczenia dla interpretacji samego obiektu. Mianowicie, przy opracowaniu ceramiki z III okresu wczesno-średniowiecznego⁶, stwierdzono znaczny rozrzut w pionie ułamków ceramiki pochodzących z jednego naczynia, a rozciągają-

Rys. 1. Raciań, st. 1, woj. bydgoskie. Niweleta domów w obrębie majdanu na poziomie podłogi (rys. mgr J. Błaszczuk)

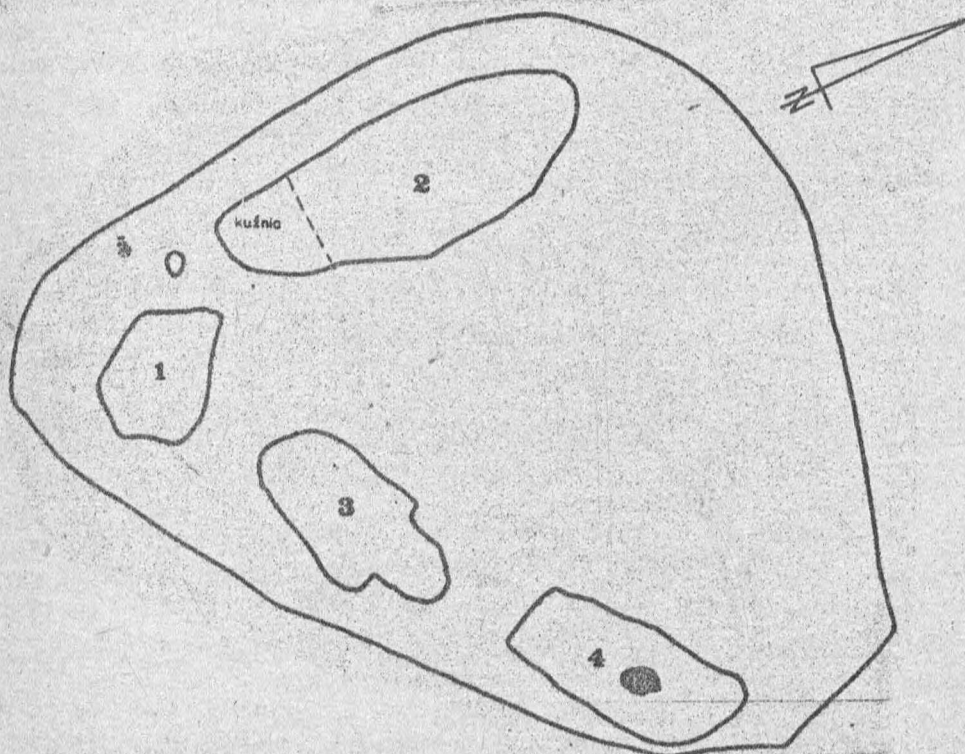
cych się przez kilka warstw mechanicznych, nawet na głębokość ok. 50 cm. Przemawiałoby to za jednoczasowością wypełniska domu, charakteryzującego się znaczną grubością warstwy o mieszanej konsystencji (przemieszanie próchnicy z polepą i resztkami części

⁶ K. Włodzimierska, *Ceramika XIII-wieczna z grodziska raciańskiego*, Łódź 1978, s. 14 i tab. III, IV, V (maszynopis pracy magisterskiej w Archiwum Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego).

drewnianych). Dlatego w toku pracy rozpatrywany będzie obiekt jako całość z uwzględnieniem podziału na trzy strefy: 1 - do podłogi, 2 - podłoga, 3 - pod podłogą do calca. Natomiast w odkrytych domach udało się ustalić poziom podłogi, wyznaczony przez palenisko, resztkami drewna podłogi i na podstawie rozrzutu kości zwierzęcych, pochodzących przeważnie z konsumpcji. Przyjęcie bezwzględnej głębokości jako wyznacznika poziomu podłogi było w wypadku grodu raciańskiego niemożliwe, ze względu na zróżnicowaną konfigurację majdanu. Jak udało się ustalić w trakcie badań, teren przeznaczony pod zabudowę nie był uprzednio niwelowany, stąd domy znajdowały się na różnych poziomach głębokościowych (rys. 1).

OGÓLNA SYTUACJA ZABUDOWY

Wnętrze grodu obejmowało około 20,075 ara powierzchni, z tego (456 m²) czwartą część przeznaczono pod zabudowę. Do 1977 r. łącznie odkryto cztery domy oraz piąty fragmentarycznie (rys. 2).

Rys. 2. Plan sytuacyjny zabudowy grodu w Raciążu (rys. T. Orłowski)

Spodziewać się należy dalszych dwóch obiektów, ogółem wewnętrzna zabudowa grodu obejmowałaby siedem chat, typu naziemnego, zbudowanych na planie prostokąta. Domy stały wzdłuż wałów, ścianami dłuższymi równoległe do nich, tworząc rodzaj pierścienia wewnętrznego i odsunięte były od wału od ok. 1 m do 3 m⁷. Odległość między poszczególnymi domami była zróżnicowana i wynosiła między domem 1 i 2 - 2,5 m, domem 2 i 5 ok. 1 m, domem 1 i 3 ok. 1 m oraz domem 3 i 4 ok. 1 m. Najmniejsze wymiary posiadał dom nr 1 - 9 m (N-S) x 7 m (W-E) - 63 m². Dom nr 2 interpretowany jako kuźnia (izba 1) z częścią mieszkalną (izba 2) miał wymiary 22 m (N-S) x 8-10 m (W-E) z tego część dobudowana, właściwa kuźnia mierzyła 7 m (N-S) x 8 m (W-E), łącznie 176 m², kuźnia 56 m², część mieszkalna 120 m². Wymiary domu nr 3 wynosiły 15 m (W-E) x 7 m (N-S) - 105 m². Dom składał się z dwóch części, izby właściwej o wymiarach 10 m x 7 m - 70 m² i sieni 5 m x 7 m - 35 m². Dom nr 4 - z piecem kopulastym był długi na 16 m (N-S) i szeroki na 7 m (W-E) - 112 m². Powierzchnie domów kształtujące się od 63 m² do 176 m² są czymś niezwykłym jak na stosunki wczesnośredniowieczne, gdyż przeciętna wielkość chat nie przekraczała 25-30 m². Domy o 60-100 m² należały do rzadkości (Santok, Gdańsk) i występowały bardzo sporadycznie.

PODVALINY

Na podstawie zachowanych fragmentów, możemy stwierdzić, że przynajmniej część z domów była posadowiona na podwalinie kamiennej. W domu nr 1 ścianę pn.-zach. wyznaczało skupisko kamieni ciągnące się na długość ok. 3,40 m, średnica kamieni wynosiła od 6 do 20 cm. Można więc mniemać, że dom 1 wsparty był na podwalinie ułożonej z kamieni polnych bez spoiwa. Podobny rozrzut kamieni odkryto na przestrzeni ok. 1,20 m przy ścianie N domu 2. W tej sytuacji nie jest pewne, czy cały obiekt był podfundamentowany, czy tylko jego część. Przyjąć trzeba, że kamie-

⁷ Wymiary podano w przybliżeniu, ze względu na to, że przypuszczalnie w trakcie palenia się wału jego część wewnętrzna obsunęła się na teren majdanu, przygniatając być może nawet bliżej stojące domy i tworząc jednolite rumowisko. W takiej sytuacji, w partiach bliżej wału, wyróżnienie granicy oddzielającej rumowisko wału od domu jest utrudnione.

nie mogły służyć jako podkłady, szczególnie tam, gdzie występowały większe nierówności terenu i chodziło o wyrównanie poziomu podłogi.

PODŁOGI

Poziom podłogi poszczególnych domów można było wyznaczyć na podstawie palenisk. Zachowane fragmenty dranic i belek w domu nr 1 na poziomie paleniska pozwalają sądzić, że podłoga w tym domu była dranicowa, wsparta na podkładach leżących na podsypce z piasku. W pozostałych domach 3 i 4 znaleziono wprawdzie niewielkie fragmenty drewna leżące na poziomie podłogi, ale niepewna jest ich przynależność. Podłogi tych domów mogło częściowo stanowić ubite klepisko, zachowane w momencie odkrycia w postaci dużych i dość grubych płatów polepy, częściowo drewniana podłoga. Przypuszczalnie pod podłogą musiały znajdować się legary, podtrzymujące stropy piwniczek odkrytych pod domami. W domu nr 2 izba 1 - kuźnia posiadała podłogę-klepisko, część mieszkalna w części północnej również klepisko, w części południowej przylegającej do kuźni uchwycono belki ułożone poziomo i przedzielone grudkami polepy. Belki ułożone były ukośnie w stosunku do ścian domu. Pod belkami znajdowała się kilkucentymetrowa warstwa polepy. Przyjmując, że wyjątkowo duży dom nr 2 podzielony był przynajmniej na 2 lub 3 izby, można mniemać, że każda z tych izb miała inną podłogę w zależności od przeznaczenia.

We wszystkich domach na poziomie podłóg odkryto duże ilości kości zwierzęcych niekiedy nawet kompletne szkielety (np. w domu nr 1 cały szkielet świni, w domu nr 2 - 2 szkielety krów). Interesujący jest też fakt koncentracji kości zwierzęcych wzdłuż ścian domów, odtwarzających i zarazem podkreślających ich zarysy (np. w domu nr 2). Tak charakterystyczny układ kości zwierzęcych z jednej strony może nasuwać przypuszczenie, że pod ścianami znajdowały się jakieś urządzenia związane z wyposażeniem wnętrza, z drugiej strony porozrzucane kości niezbyt pochwlebnie przemawiają o stanie higieny. W domu nr 1 skupiska kości zwierzęcych odkryto w części południowo-wschodniej i częściowo centralnej. W domu nr 2 kości zwierzęce nie występowały w kuźni - izbie 1, natomiast w części mieszkalnej - izbie 2 - od-

kryto je nie tylko pod ścianami, ale także rozrzucone były po całym domostwie. W domu nr 3 - skupiska kości wystąpiły przy ścianie E "sieni". W części centralnej domu znajdowały się kości zwierzęce częściowo leżące w układzie anatomicznym i pochodzące być może z dwu sztuk (szkielety niekompletne - brak głów). W domu nr 5, częściowo odkrytym, kości zwierzęce rozrzucone były wzdłuż ściany południowo-wschodniej.

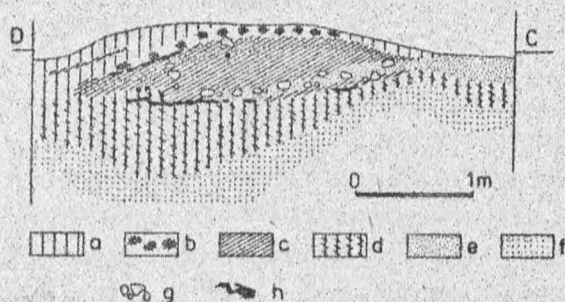
PALENISKA I PIECE

Zlokalizowanie palenisk w obrębie domów następuje w pewnej mierze trudności, ze względu na duże ich zniszczenie i rozrzut kamieni w obrębie domu. Część z tych kamieni nosi wyraźne ślady przepalenia i towarzyszą im spore ilości węgielków drzewnych. Co do tych nie ma wątpliwości, że pochodzą z palenisk rozrzuconych w momencie spalenia i zniszczenia domu. Zlokalizowanie ich pierwotnego położenia natrafia na trudności, podobnie jak ich rekonstrukcja. Przypuszczać należy, że swoją budową nie odbiegały od palenisk powszechnie stosowanych na naszych terenach w tym czasie.

Opierając się na analogicznych znaleziskach, możemy przyjąć, że cokoł paleniska spoczywał bezpośrednio na podłodze drewnianej lub klepisku. Cokoł zrobiony był z gliny zmieszanej z piaskiem i ziemią, na nim osadzano kamienie, tworzące właściwe palenisko. Wysokość cokołu była zróżnicowana, np. palenisk gdańskich od 15 do 30 cm lub wyższe do 70 cm. Przeciętne wymiary palenisk wynoszą 0,70-1,00 m x 1,00-1,50 m.

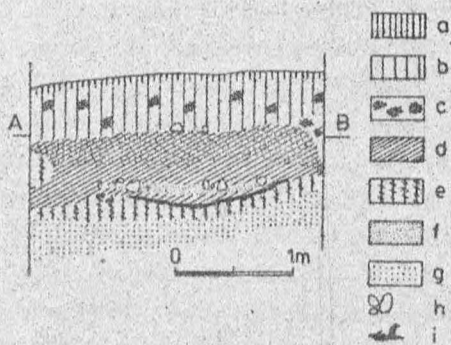
W Raciażu mogło być podobnie, z tym że proporcjonalnie do wielkości budynków mogły zwiększyć się rozmiary palenisk. Przyjmując, że domy były kilkuizbowe, liczyć się musimy z wystąpieniem więcej niż jednego paleniska w obrębie obiektu. W domu nr 1 nie udało się zlokalizować paleniska. Biorąc pod uwagę ewentualność, że mamy tutaj do czynienia z budowlą piętrową, przyjąć możemy, że w dolnej partii domu nie było ogniska. W domu nr 2 - były co najmniej dwa paleniska; w kuźni, bliżej ściany W, w części NW domu, odkryto duże owalne palenisko o wym. 1 m x 0,60 m, z węgielkami drzewnymi, w części mieszkalnej - izbie 2, bliżej ściany W odkryto drugie skupisko, gdzie rozrzut kamieni był

wiekszy niż przy palenisku izby 1. W izbie 1 mamy zapewne do czynienia z paleniskiem typu przemysłowego, związanego z kuźnią⁸, w izbie 2 - przeznaczonym dla celów gospodarczych. W domu nr 3 odkryto palenisko w części NW domu, bliżej ściany W, w postaci sporej ilości popiołu, węgla drzewnych i nielicznych przepalonych kamieni. W domu nr 4 w części SW (na przecięciu) od-

Rys. 3. Raciąż, st. 1, woj. bydgoskie. Dom nr 4. Przekrój przez piec po osi S-N (rys. mgr E. Grabarczyk)

a) próchnica, b) polepa, c) glina, d) próchnica z popiołem, e) piasek, f) calec, g) kamienie, h) drewno spalone

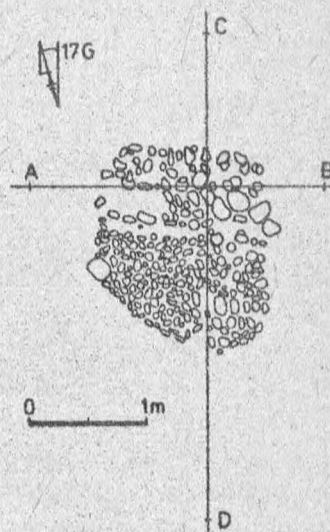

Rys. 4. Raciąż, st. 1, woj. bydgoskie. Dom nr 4. Przekrój przez piec po osi W-E (rys. mgr E. Grabarczyk)

a) darni, b) próchnica, c) polepa, d) glina, e) próchnica z popiołem, f) piasek, g) calec, h) kamienie, i) spalone drewno

⁸ M. K o w a l c z y k, Średniowieczna pracownia kowalska na grodzie w Raciążu, pow. Tuchola, "Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego" 1976, ser. I, z. 11, s. 60, rys. 28.

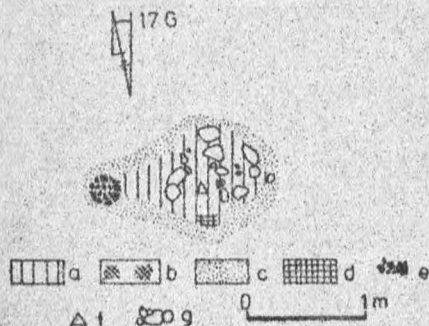
kryto zniszczone palenisko, zaznaczające się rozrzuconymi, przepalonymi kamieniami. Natomiast prawie po środku domu, z niewielkim przesunięciem w kierunku części NS odkryto zniszczony piec (rys. 3 i 4). Na planie poziomym zarysował się on owalnym kształtem z przewężonym wylotem w kierunku N. Wymiary pieca na poziomie podstawy wynosiły: $3,20 \text{ m} \times 1,90 \text{ m} = 6 \text{ m}^2$. Cokół jego stanowił rodzaj bruku kamiennego ułożonego z mniejszych i większych kamieni o średnicy od 5 cm do 20 cm (rys. 5). Bruk kamienny w momencie odkrycia przykryty był przepaloną polepą, stanowiącą w pierwotnym układzie kopułę wznoszącą się nad samym paleniskiem. W przekroju kolejność warstw przedstawiała się następująco: grubość polepy przykrywającej tło paleniska wynosiła ok. 40 cm, następnie bruk kamienny, a pod nim gruba warstwa gliny (ok. 50 cm) przemieszanej z piaskiem i stanowiącej cokół pieca. Pod tą warstwą leżały jeszcze rozrzucone kamienie, być może w pierwotnym układzie wzmacniające cokół, oraz częściowo zachowane, spalone belki, niewątpliwie oddzielające podłogę domu od podłoża. Nie można też wykluczyć, że spalone belki pochodziły z wyłożenia podłogi, która przynajmniej w części tego domu mogła być drewniana. Piece kopulaste znane były we wczesnym średniowieczu w wielu osadach miejskich, natomiast w grodach o charakterze militarnym należą do rzadkości. Dotychczas odkryte piece charakteryzują się raczej nie tak okazałymi wymiarami, jak piec z domu 4 w Raciażu, przeważnie wymiary ich mieszczą się w granicach $1,80 \text{ m} \times 1,40 \text{ m}$ lub $2,20 \text{ m} \times 1,70 \text{ m}$. Piec o zbliżonych rozmiarach $3,50 \text{ m} \times 1,50 \text{ m}$ odkryto w Starej Ładodze i podobnie jak w tym przypadku znajdował się pośrodku izby⁹.

Rys. 5. Raciaż, st. 1, woj. bydgoskie. Dom nr 4. Poziom bruk kamienny stanowiący fundament pieca kopulastego (rys. mgr E. Grabarczyk)

⁹ W. S. Rawdonik as, *Staraja Ładoga*, cz. 2, [w:] *Sovietskaja Archiologija*, t. 12, Moskwa 1950, s. 24.

W pobliżu domu nr 1, od jego strony zachodniej odkryto wolno stojące palenisko, z którego zachowała się spora ilość przepalonych

Rys. 6. Raciąż, st. 1, woj. bydgoskie. Palenisko, leżące poza obrębem domu nr 1 (rys. mgr E. Grabarczyk)

a) próchnica, b) polepa, c) piasek, d) glina przepalona, e) spalone drewno, f) ułamki ceramiki, g) kamienie

nych kamieni z węglami drzewnymi, posadowionych na przepalonej polepie (rys. 6). Kształt paleniska był prawie okrągły o wym. 1,50 x 1,80 m. Średnica kamieni wahała się od 20 do 40 cm. W pobliżu paleniska znaleziono tylko ułamki ceramiki. Zasadniczo nie jest wiadome jego przeznaczenie.

PIWNICE

Stosunkowo jeszcze do niedawna w literaturze przedmiotu termin "piwnica", "piwniczka" był czymś nieznanym. Wynikało to może z nie zawsze dającego się dobrze odczytać stanu zachowania obiektów, a także zapewne ze sporadyczności występowania tych urządzeń. W pierwszym rzędzie nie zawsze rodzaje gleby pozwalały na urządzenie piwnic, spełniających rolę gospodarczą i służących do przechowywania zapasów. W znacznej mierze posługiwano się w tym celu specjalnymi niewielkimi jamami wkopanymi w grunt i zabezpieczonymi drewnem w rodzaju skrzyń lub umyślnie w tym celu wplecionymi koszami. Obiekty te, tzw. pospolicie jamy zasobowe, najczęściej znajdowały się w pobliżu domów mieszkalnych i stanowiły jego zaplecze gospodarcze¹⁰ (Igołomia, Warszawa, Bródno Stare, Toruń-Borchelt, Berlin-Mahlsdorf, Berlin-Kaulsdorf). Oszczędnością miejsca przeznaczonego pod zabudowę można wytłumaczyć wykonywanie jam pod podłogą budynków i budowę piwniczek.

¹⁰ Obszernie na temat jam zasobowych pisze P. Donat, *Die unregelmässigen Gruben und der Hausbau bei den Nordwestslawen*, "Slavia Antiqua" 1977, t. XXIV, s. 119-140.

Piwniczki w Raciażu odkryto prawie pod wszystkimi domami. W domu nr 1 piwnica zlokalizowana została w części centralnej obiektu. Strop piwnicy wyznaczał poziom podłogi, a jej spąg sięgał do głębokości 1,80 m. Wymiary piwniczki wynosiły ok. 1,60 m x 1,60 m. Kształt piwnicy w pionie i poziomie zbliżony był do sześcianu o kubaturze $4,60 \text{ m}^3$, powierzchni $2,56 \text{ m}^2$.

W domu nr 2 piwniczka mieściła się pod izbą 2, bliżej ściany szczytowej NW. Głębokość jej wynosiła ok. 1,50 m, szer. 3,50 m x 4,0 m. Kształt piwniczki nieckowato zarysował się w profilu, w rzeczywistości musiała posiadać ściany prostopadłe, podobnie jak w domu nr 1. Powierzchnia piwnicy wynosiła ok. $14,0 \text{ m}^2$, kubatura 21 m^3 .

W domu nr 3 - piwnica mieściła się prawie pośrodku domu, odsunięta ok. 1,50 m od ściany NW o 2,20 m od ściany SE. Wymiary piwnicy wynosiły ok. 4 m x 3,50 m. Wysokość ok. 1,80 m. Obejmowała ona powierzchnię ok. 14 m^2 , o kubaturze $25,20 \text{ m}^3$. W domu nr 4 piwniczka nie występowała.

Przypuszczalnie ściany piwniczek zabezpieczone były dranicami lub belkami, ewentualnie plecionką. Wejścia do nich musiały znajdować się w podłogach domu, przykryte drewnianą lub plecioną klapą. W Czernsku odkryto piwniczki pod budynkiem nr 4 i 14 o kształcie regularnego owalu i głębokości od 0,8 m do $1,30 \text{ m}^{11}$. W osiedlu "B" Torń, przy budynku centralnym odkryto większą jamę piwniczną wyłożoną drewnem. W przylegającym podgrodziu, przy domach 221 i 222 odkryto piwnice o nieznacznym zagłębieniu¹². W piwniczkach, jak należy przypuszczać, przechowywano zapasy żywności. Z pewnością nie były one miejscem przechowywania zboża, gdyż w ich wypełnisku nie znaleziono ziarn zbożowych.

KONSTRUKCJE ŚCIAN

W sprawie konstrukcji ścian trudno udzielić jednoznacznej odpowiedzi, chociaż wszystkie zachowane po nich pozostałości wskazują, że bez wątpienia mamy do czynienia z budownictwem drewnianym. Bogate w lasy jeszcze do dziś tereny okolic Raciaża dos-

¹¹ J. R a u h u t o w a, *Czernsk we wczesnym średniowieczu od VII do XII wieku*, Warszawa 1976, s. 61.

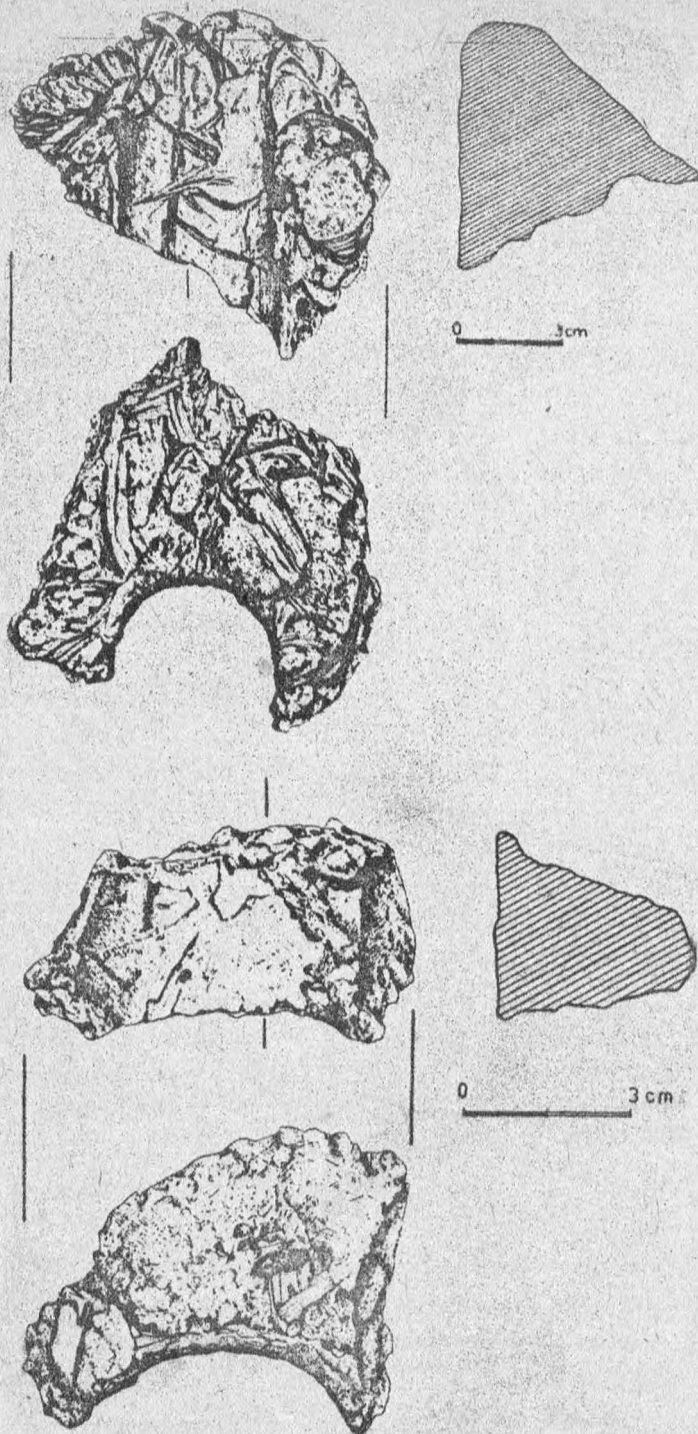
¹² D o n a t, *op. cit.*, s. 61.

tarczyły przede wszystkim budulca z drzew iglastych, najczęściej sosny¹³, powszechnie używanej do budowy domów we wczesnym średniowieczu. Wiadomo, że konstrukcje ścian uzależnione są od rodzaju surowca, a ten z kolei od warunków przyrodniczych tj. stanu zalesienia interesujących nas terenów i od gatunków drzew na nich występujących. Stan zachowania obiektów wewnątrz grodu nie pozwala na pełną rekonstrukcję zabudowy, odtworzenie niektórych elementów konstrukcyjnych pozostać musi w sferze hipotez. Spalenie i późniejsza dewastacja grodu, a następnie niesprzyjające warunki środowiskowe nie pozwoliły na zachowanie się tak mało odpornych na zniszczenie konstrukcji drewnianych. Nielicznie zachowane fragmenty bierwion mogą pochodzić równie dobrze z konstrukcji ścian, jak i innych elementów. Zachowane bierwiona, a ponadto brak dołków słupowych z wyjątkiem kilku występujących poza obrębem ścian, tak charakterystycznych dla techniki słupowej, pozwala wysnuć hipotezę, że dominowała tutaj konstrukcja zrębowa. System zrębowy należy do technik pospolicie występujących na naszych terenach w tym okresie, szczególnie tam, gdzie pod dostatkiem było drewna iglastego, dostarczającego budulca prostego i w miarę długiego. Powszechność stosowania konstrukcji wieńcowej na całym terenie Polski X-XIII w. stanowi pośredni dowód na występowanie tejże konstrukcji także w Raciążu.

O ile w przypadku niewielkich rozmiarów domu nr 1 (7 x 9 m) możemy przypuszczać, że zrębowe wiązanie ścian występowało w "czystej" formie, o tyle w następnych domach ze względu na ich wielkość musimy się liczyć z pojawieniem się konstrukcji łączonych. Wyjątkowa długość domów w znacznym stopniu uniemożliwia zastosowanie jednolitej konstrukcji zrębowej, szczególnie przy zastosowaniu tych gatunków drzew jakimi dysponowali raciążanie. Według relacji współczesnych cieśli, możliwe jest uzyskanie ściany bez dodatkowych łączy o długości około 12 m (ważna jest jednakowa średnica pnia po obydwu końcach). Możemy więc przyjąć kilka rozwiązań, a mianowicie:

- 1 - domy o narożnikach w konstrukcji zrębowej z łączonymi

¹³ Jest to pierwotny drzewostan Borów Tucholskich odtworzony na podstawie badań wg E. Grzelakowskiej *Sprawozdanie z pracy nad realizacją tematu: środowisko przyrodnicze mezoregionu tucholskiego we wczesnym średniowieczu* (maszynopis w archiwum Katedry Archeologii UŁ).

Rys. 7 a i b. Raciąż, st. 1, woj. bydgoskie. Fragmenty przepalanej polepy z odcinkami po konstrukcji słupowej, znalezione w domu nr 4 (rys. mgr E. Grabarczyk)

bierwionami na linii przebiegu ściany (niekoniecznie po jej środku) - jak to znamy z Gdańska, dom 126, łączenie na czop;

2 - domy o narożnikach zrębowych, łączone również na dodatkowy zrąb na linii przebiegu ściany. Przykłady na tego typu domy znamy z budownictwa ruskiego z XIV-XVII w. (Kiži);

3 - łączenie konstrukcji zrębowej z plecionką, obmazywaną gliną;

4 - występowanie domów plecionkowych obmazywanych gliną (przypuszczalnie dom nr 4).

Konstrukcji sumikowo-łątkowej nie wzięto pod uwagę ze względu na brak dowodów jej występowania. Poparciem dla przyjęcia koncepcji występowania systemu plecionkowego byłaby duża ilość gliny i polepy pojawiająca się w rumowiskach domów. Przy tym trzeba mieć też na uwadze, że polepa pochodzić mogła z wylepienia ścian domów zrębowych¹⁴ i z podłogi.

W odcinku Maślak I, w warstwie rumoszu należącego do domu nr 4 znaleziono dużą bryłę polepy i dużo mniejsze, z wyraźnym półkolistym odciskiem po słupku, o średnicy około 5 cm (ryc. 7 a i b). Kształt bryły pozwala sądzić, że w pierwotnym układzie stanowiła ona umocnienie słupa w części przyziemnej. Stosunkowo niewielka średnica słupa sugeruje, że nie pochodził on z konstrukcji nośnej ani sumikowo-łątkowej, ani też innej z elementem słupowym spełniającym ważniejszą rolę, ale mógł pochodzić z konstrukcji plecionkowej. Możemy więc przyjąć dwa rozwiązania alternatywne:

1 - dom 4 miał ściany o konstrukcji plecionkowej, oblepione gliną. Tego typu domy o ścianach oblepionych grubą warstwą gliny nie są konstrukcyjnie gorsze od zrębowych, a wykonanie ich wymagało dłuższego czasu¹⁵. Konstrukcja plecionkowa z gliną była bardziej pracochłonna.

2 - dom nr 4 posiadał ścianę działową, plecionkową, dzielącą go na dwie izby.

¹⁴ Przykłady na to mamy z budownictwa ruskiego z m. Rypniewo, P.A. Ra p o p o r t, *Drewnierusskoje żyłiszczce*, Archiologija SSSR, t. E1-32, Lenin-grad 1975, s. 117.

¹⁵ J. C o l e s, *Archeologia doświadczalna*, Warszawa 1977, s. 71. Dro- gą eksperymentu obliczono, że na wzniesienie domu zrębowego potrzeba było 4 dni, domu plecionego obmazywanego gliną aż 150 dniówek.

ELEMENTY SŁUPOWE

Z konstrukcją ściany SE domu nr 1 związany byłby słup, po którym zachował się wyraźny ślad o średn. 40 x 30 cm. Być może stanowił on dodatkowe umocnienie ściany, a zarazem partii wyższych domu. Nieliczne ślady po słupach zachowały się w dwóch przypadkach: przy domu nr 2 (kuźni) od strony wschodniej odkryto dwa dołki słupowe, a przy domu nr 1, od strony południowo-wschodniej ślad po większym słupie. W obydwóch sytuacjach moglibyśmy mieć do czynienia z rodzajem zadaszenia wejścia do domu. Trudne, a właściwie niemożliwe jest przy tym stanie zachowania stwierdzenie, czy domy były piętrowe. Biorąc pod uwagę ich znaczną wielkość w poziomie można przypuszczać, że mamy tutaj do czynienia z domami parterowymi, z wyjątkiem domu nr 1 (będzie o nim mowa dalej). Byłoby to również uzasadnione z punktu widzenia zabezpieczenia obronnego oraz przykładów ze znanych grodów. Jak dotąd, nie stwierdzono na naszym terenie w tym czasie, z wyjątkiem wież mieszkalnych, budownictwa piętrowego. Mogły natomiast istnieć stryszki mające znaczenie gospodarcze. Wejścia do domów przypuszczalnie znajdowały się w ścianach dłuższych, od strony majdanu, lub też szczytowych, jak to mogło być przy domu nr 1 lub 3 (przez sien). Przyjąć można, że wejść mogło być więcej, np. dwa, co jest bardzo prawdopodobne przy tak dużych domach i ewentualnym podziale na izby. Domostwa zamykano na zasuw i w tym celu posługiwano się kluczami żelaznymi o hakowatym kształcie, jakie znaleziono w grodzie. Do zamykania pomieszczeń służyły też skoble żelazne i kłódki.

KONSTRUKCJE DACHOWE

Zrekonstruowanie wyższych części budynków, konstrukcji dachowych, jest właściwie w Raciażu niemożliwe. W oparciu o wiadomości jakie posiadamy na ten temat z innych badanych stanowisk wczesnośredniowiecznych, a także analogii etnograficznych z terenu Słowiańszczyzny, możemy przyjąć, że dachy były dwuspadowe, wsparte na sochach lub slegowe. Te dwie formy są możliwe do przyjęcia, przy czym wyższy stopień prawdopodobieństwa wydaje

się mieć konstrukcja slegowa, zwłaszcza że nie wykryto wewnątrz domów ani przy ścianach dołków słupowych. Brak śladów po słupach w budynkach pozwala jedynie domyślać się innych rozwiązań dachu, za pomocą konstrukcji slegowej bądź krokwiowej.

Przy zastosowaniu krokwi ciężar dachu spoczywał na ścianach dłuższych, przy konstrukcji slegowej - na węższych ścianach szczytowych. W wypadku zastosowania tej ostatniej nieodzowne było wprowadzenie dodatkowych elementów wspierających, np. ściany działowej,

PRZECHOWYWANIE ZAPASÓW

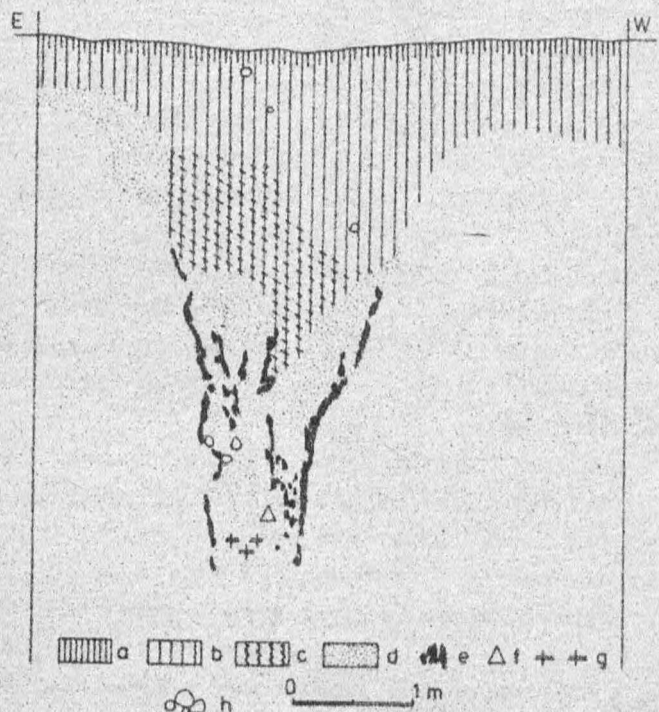
Zapasy ziarn zboża i roślin strączkowych (groch) przechowywano wewnątrz budynków, w częściach mieszkalnych. Prawie w każdym domu natrafiono na skupiska przepalonych ziarn. W domu nr 1 odkryto przepalone ziarna zboża i grochu. W domu nr 2, w części mieszkalnej (SE) tuż przy ścianie E, odkryto również pokątną ilość spalonych ziarn zboża, tworzących w zarysie prawie idealne koło. W domu nr 3, przy ścianie E, natrafiono na charakterystyczne skoncentrowanie ziarn.

Bardzo regularne zarysy skupisk nasuwają przypuszczenie, że zapasy zboża trzymano w dużych naczyniach, np. beczkach, kadziach, koszach lub workach bezpośrednio w izbach, w miejscach wydzielonych pod ścianami chat.

OBIEKTY GOSPODARCZE

Obok takich urządzeń jak piwniczki, stryszki będące częścią budynków i spełniające funkcję pomocniczych urządzeń gospodarczych, spotykamy na terenie grodu w Raciążu obiekty o specyficznym charakterze gospodarczym, jak urządzenie chłodnicze służące do przechowywania zapasów mięsa. "Chłodnię" odkryto między domem 1 i 2, w wykopie Łabędź I. Na powierzchni zaznaczyła się ona prawie okrągłym zarysem o wypełnisku intensywnie ciemnobrunatnym, o średnicy 2,80 m. W przekroju wkop zwężał się lejkowato do głębokości 4,40 m. Średnica wkopu w spągu wynosiła tylko 90 cm. Ściany "chłodni" musiały być ocembrowane pionowo ubitymi belkami, po których zachowały się fragmenty drewna oraz wyraźna war-

stwa czarniawej próchnicy okalająca dół (rys. 8). Wypełnisko jej stanowiły węgle drzewne, grudy przepalanej polepy, kamienie, ułamki ceramiki, fragmenty stopionego przedmiotu brązowego oraz grot włóczni. Wszystkie te przedmioty dostały się tam w momencie rujnacji grodu, kiedy "łodówka" nie spełniała już swego przeznaczenia. Na dnie dołu natrafiono na całe naczynie ze znakiem garncarskim i skupisko kości zwierzęcych ułożonych anatomicznie. Zmierzona w trakcie badań temperatura na dnie chłodni wynosiła $+4^{\circ}$ do $+8^{\circ}$ C.

Rys. 8. Raciań, st. 1, woj. bydgoskie. Przekrój przez urządzenie chłodnicze od str. N (rys. mgr E. Grabarczyk)

a) darń, b) próchnica, c) próchnica z popiołem, d) piasek, e) drewno spalone, f) naczynie gliniane, g) przepalone kości zwierzęce

Typowym gospodarczym obiektem był dom nr 4 z dużym piecempośrodkiem i paleniskiem spełniającym rolę kuchni-piekarni. Część domu nr 3 (połudn.) gdzie odkryto prawie dwa całe szkielety krów, a brak było paleniska, mogła mieć również przeznaczenie typowo gospodarcze.

- a
- b
- c
- d
- e
- f
- g
- h
- i
- j
- k

0 2m

PRÓBA REKONSTRUKCJI

Rekonstrukcja i interpretacja systemu zabudowy i przeznaczenia obiektów wewnątrz grodu w Raciążu nie należy do zadań łatwych, zważywszy na całkowitą rujnację budowli. Nie można jednak określić sytuacji jako beznadziejną, gdyż drogą żmudnej analizy i w oparciu o analogie odtworzenie niektórych elementów konstrukcyjnych możliwe jest z dużą dozą prawdopodobieństwa, inne zaś pozostaną w sferze hipotezy.

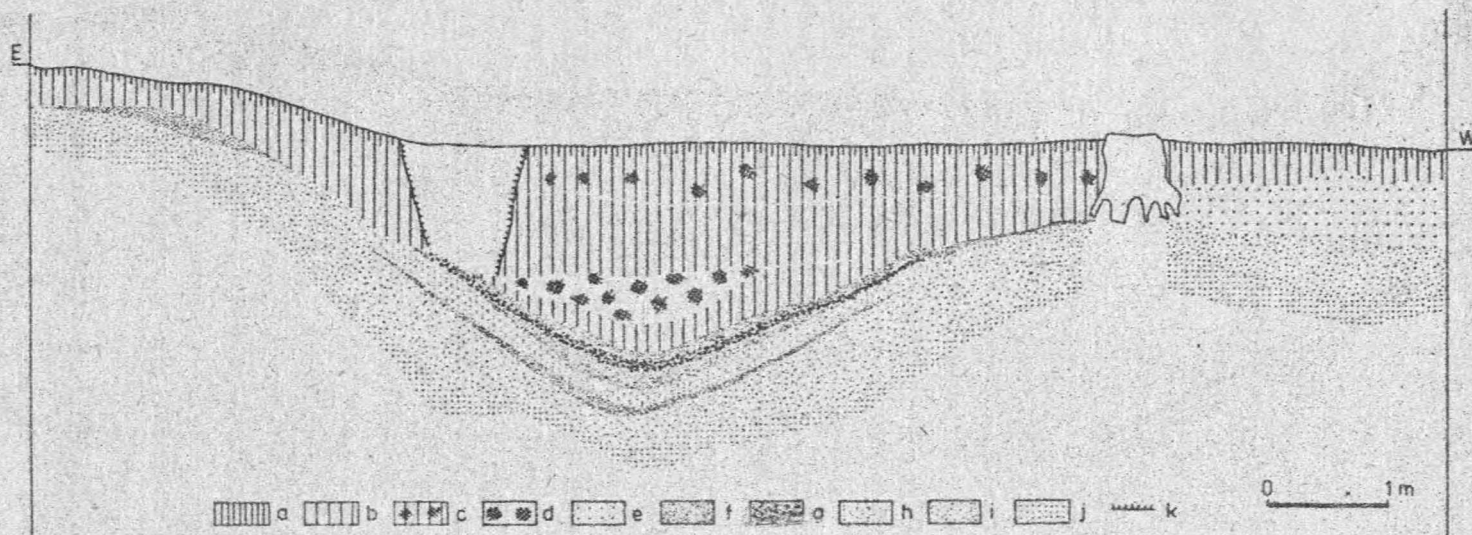
Wskutek nieprzekopania jeszcze całości majdanu, odkryty bardzo fragmentarycznie dom nr 5 nie będzie tu wchodził w zakres rozważań, podobnie jak dalsze domy mieszczące się w północnej części grodu. Dokończenie badań nie wpłynie raczej na generalną zmianę analizy materiału, może tylko przyczynić się do wzbogacenia naszej wiedzy o grodzisku w Raciążu¹⁶.

Typ zabudowy grodu miał charakter skoncentrowany i dookólny¹⁷. Domy były naziemne, drewniane, budowane na planie prostokąta. Niektóre z nich mogły posiadać podwaliny z kamieni polnych bez spoiwa, na całym obwodzie domu lub tylko części, dla wyrównania nierówności terenu.

Występowanie tak dużych domów, kształtujących się od 63 m² do 176 m², nawet dla drugiej połowy XIII w. jest raczej sporadyczne, a w tym wypadku wydaje się być uzasadnione ich przeznaczeniem. Swoją wielkością i wewnętrznym podziałem odróżniają się one od przeciętnych domów o powierzchni mało zróżnicowanej, wahającej się od 16 do 20 m², budowanych na terenie osad miejskich i wiejskich. Mieliśmy tutaj sposobność uchwycenia przemian jakie zachodziły w tym czasie w strukturze budownictwa i przekształcania się jego formy z obiektów jednoizbowych w dwu- lub trzyizbowe z podziałem izb pod względem funkcji, rozdzielania części gospodarczej od mieszkalnej i wyodrębnienia sieni. Pytanie tylko, czy przemiany te można wiązać z rozwojem budynków, który mógł przebiegać niejednolicie w różnych częściach kraju, czy z konkretnym zadaniem jakie spełniał dany kompleks osadniczy.

¹⁶ Po całościowym przekopaniu terenu, dalsze opracowanie Raciąża wyjdzie w formie aneksu.

¹⁷ Ustawienie domów pod wałami zabezpieczało je przed rażeniem z zewnątrz.

Rys. 10. Raciąż, st. 1, woj. bydgoskie. Przekrój przez dom nr 2 (rys. mgr E. Grabarczyk)

a) darni, b) próchnica, c) próchnica z polepą, d) polepa, e) żwirek, f) piasek, g) piasek z przepalonym drewnem, h) piasek brunatno-szary, i) piasek brunatny, j) cielec

Dom nr 2 (ryc. 9 i 10) był największą z dotychczas znalezionych budowli na grodzie. Od strony południowej posiadał dobudowę o wym. 7 x 8 m, w której mieściła się kuźnia. Wewnątrz kuźni, a także w najbliższym jej sąsiedztwie odkryto zestaw narzędzi kowalskich, oraz gotowe wyroby żelazne lub brązowe¹⁸. Fakt odkrycia kuźni w Raciążu podkreśla istnienie kowala prawie we wszystkich grodach wczesnośredniowiecznych i świadczy, o ich niezbędności, a także o szerokim korzystaniu z ich usług na rzecz "pana" i jego drużyny. Ma to jeszcze szczególne znaczenie, ponieważ nie uchwycono działalności innych warsztatów rzemieślniczych. Kowal uzbrajał stacjonującą na grodzie drużynę, dokonywał niezbędnych napraw, podczas gdy pozostali rzemieślnicy pracujący na rzecz grodu zamieszkiwali w przyległych osadach.

Druga część domu nr 2 (15 x 8 m) mogła być podzielona na dwa pomieszczenia, tj. izbę z paleniskiem przytykającą do kuźni i drugą izbę również ogrzewaną paleniskiem o czym świadczą (nieliczne wprawdzie) przepalone kamienie i węgielki drzewne. Taki układ wewnętrzny nasuwa przypuszczenie, że obydwie izby oddzielała wąska sień. Inwentarz (tabela nr 1) znaleziony w domu 2 związany jest przede wszystkim z przebywającą w nim drużyną, a także z obecnością kowala. Z jednej strony występuje największa ilość przedmiotów żelaznych związanych z działalnością kowala, a także typu militarnego (ostroga, topór, wędzidło, fragmenty rzędu końskiego, groty włóczni i bełty) przedmioty codziennego użytku (noże, gwoździe, fragmenty naczyń brązowych, ośelki, grzebienie, szydło) z drugiej strony związane z obecnością kobiet, jak nieliczne pierścionki, paciorki i co jest bardzo istotne - gliniany ciężarek tkacki. Obecność jego a także przęślików (5 sztuk) wskazuje na uprawianie tu przędzalnictwa i tkactwa, przypuszczalnie w niewielkim zakresie. Znalezione w tym domu 4 brakteaty nie stanowią większej wartości. Ponadto odkryto w nim największą ilość ceramiki, szczególnie w części mieszkalnej, znacznie mniej w kuźni.

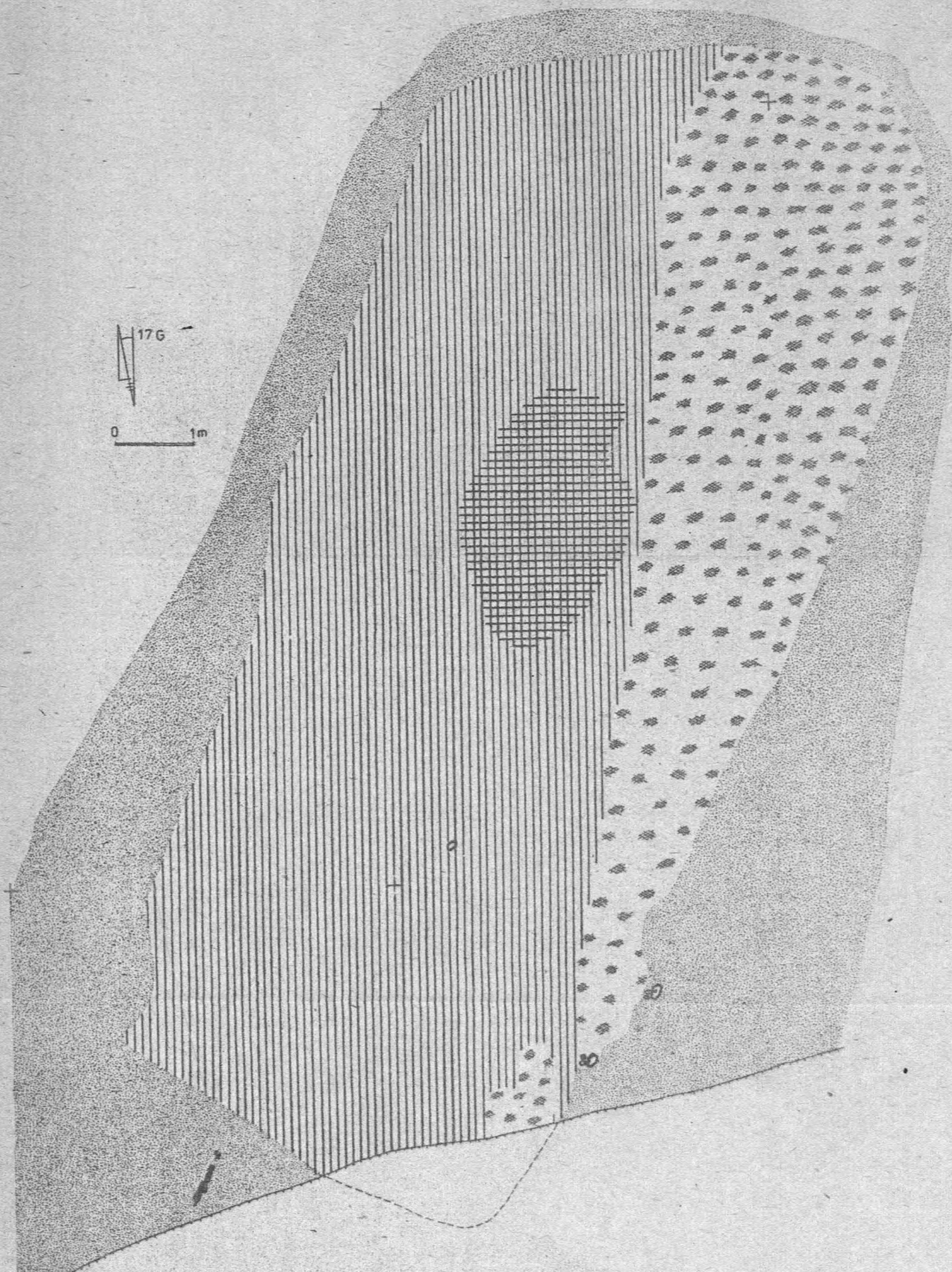
Dom nr 3 (rys. 11, 12, 13) posiadał wydzieloną sień (może ganek). Właściwe pomieszczenie mogło być podzielone na dwie izby, jedną z paleniskiem przytykającą do sieni (o dł. ok. 5 m), drugą o przeznaczeniu gospodarczym z dwoma prawie kompletnymi

¹⁸ K o w a l c z y k, *op. cit.*, s. 62-63.

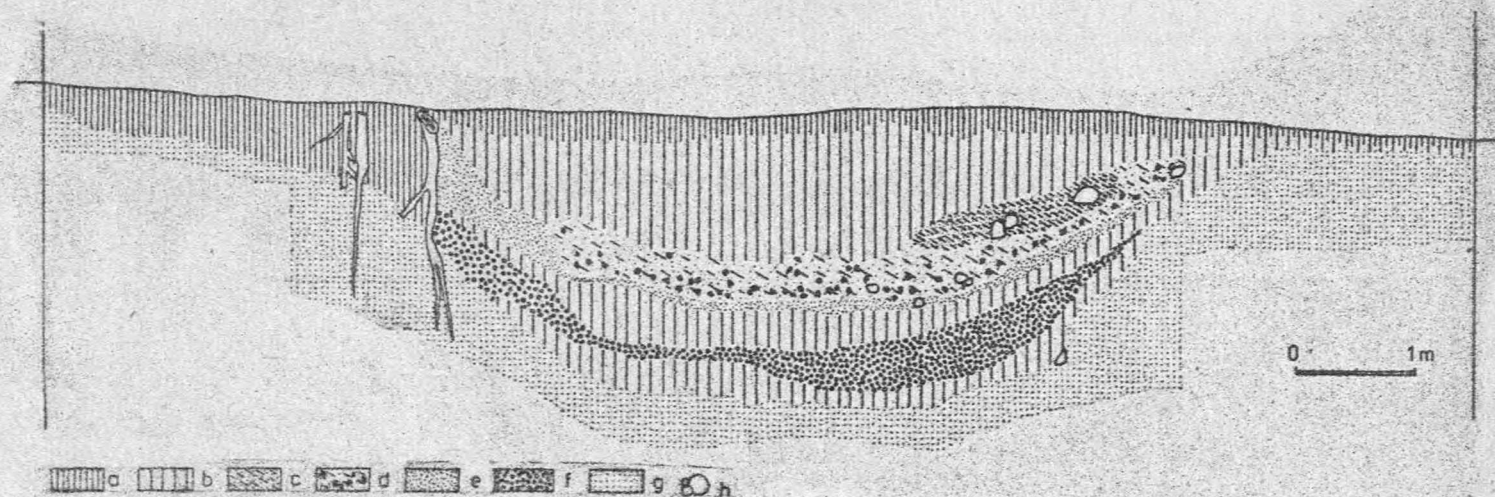
a
 b
 c
 d
 e
 f

Rys. 11. Raciaż, st. 1, woj. bydgoskie. Dom nr 3. Plan poziomy (rys. mgr E. Grabarczyk)
 a) próchnica, b) polepa, c) drewno spalone, d) kamienie, e) ułamki ceramiki, f) kości zwierzęce

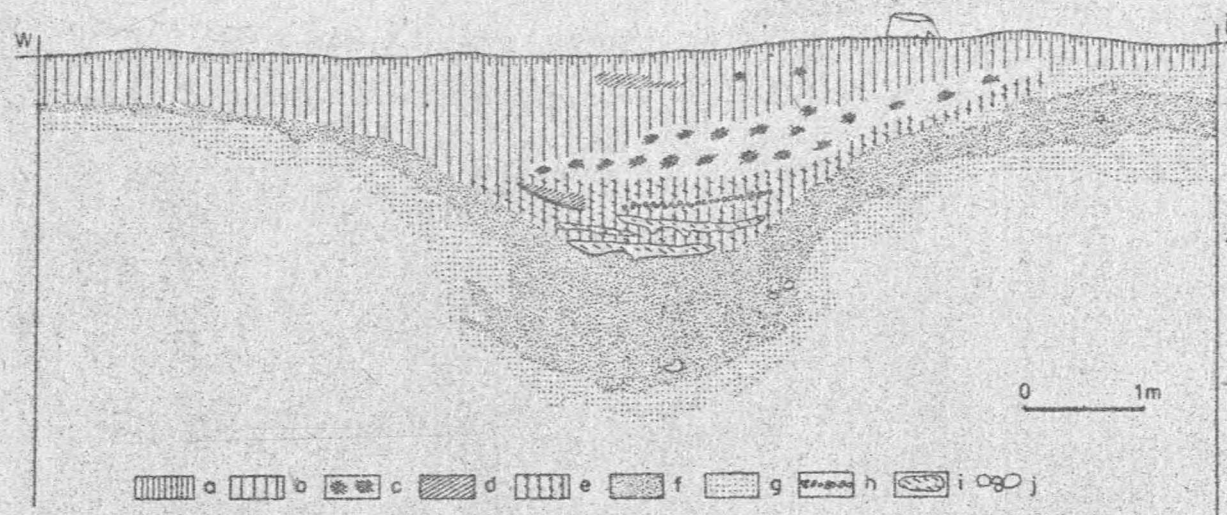
Rys. 13. Raciaż, st. 1, woj. bydgoskie. Dom nr 4. Plan poziomy (rys. mgr E. Grabarczyk)

a) próchnica, b) glina przepalona, c) polepa, d) piasek, e) granice wykopu, f) linia wykopu, g) przypuszczalny zarys domu, h) drewno spalone, i) kamienie

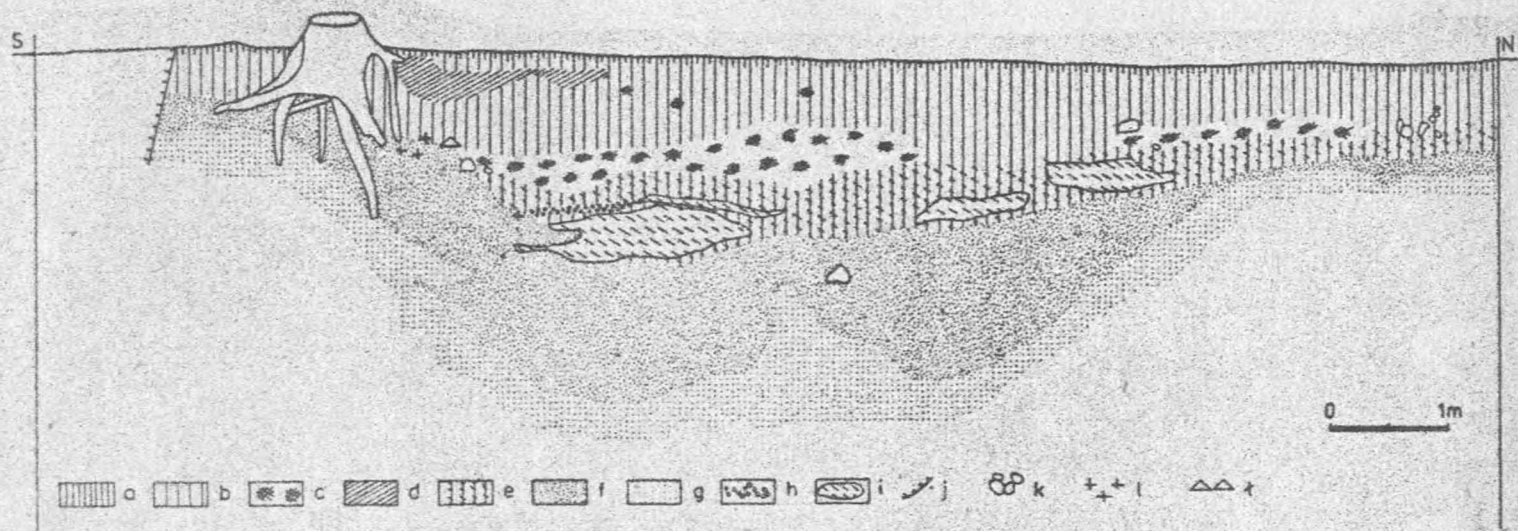
Rys. 12. Raciaż, st. 1, woj. bydgoskie. Dom nr 3. Przekrój wschodni (rys. mgr E. Grabarczyk)

a) darni, b) próchnica, c) próchnica z polepą, d) próchnica z polepą i węgielkami drzewnymi, e) piasek, f) zwierzek, g) ciec, h) kamienie

Rys. 14. Raciąż, st. 1, woj. bydgoskie. Dom nr 4. Przekrój po osi W-E (rys. mgr E. Grabarczyk)

a) darni, b) próchnica, c) polepa, d) glina, e) próchnica z popiołem, f) piasek, g) calec, h) kamienie drobne,
i) popiół, j) kamienie większe

Rys. 15. Raciąż, st. 1, woj. bydgoskie. Dom nr 4. Przekrój po osi S-N (rys. mgr E. Grabarczyk)

a) darń, b) próchnica, c) polepa, d) glina, e) próchnica z popiołem, f) piasek, g) żwirek, h) kamienie drobne, i) popiół, j) linia wykopu, k) kamienie większe, l) kości zwierzęce, ł) ułamki ceramiki

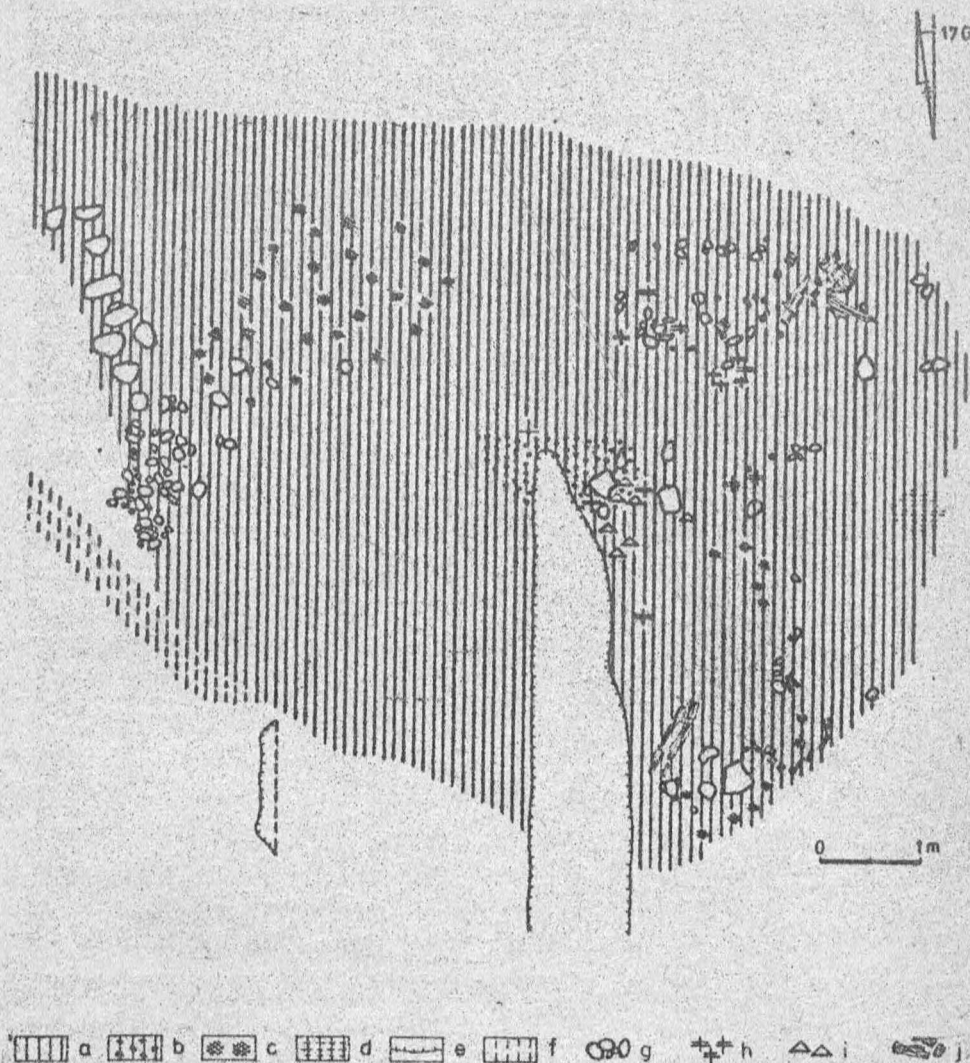
szkieletami krów (brak głów). Przy krowach zachował się fragment koła z łańcuchem. Inwentarz zbliżony do zawartości domu nr 2, aczkolwiek wykazujący większą ilość przedmiotów (11 sztuk).

Dom nr 4 (rys. 14 i 15) był budowlą gospodarczą, na co wskazuje odkrycie dużego pieca oraz paleniska. Umieszczenie pieca pośrodku domu uniemożliwiło zasadniczo wewnętrzny podział domu. Była to zapewne zarazem kuchnia i piekarnia, obsługująca załogę zgromadzoną na grodzie. Inwentarz zabytkowy domu nr 4 prezentuje się wręcz ubogo w stosunku do poprzednich domów, zaledwie 1 grot, 4 gwoździe, 1 nożyce, 2 grzebienie, 8 przedmiotów brązowych i żelaznych nie zidentyfikowanych oraz 6 sprzączek. Znalezione też w nim najmniej ceramiki. Osobne budynki-kuchnie na grodach militarnych znane są m. in. z terenów skandynawskich (siedziba feudalna w Halkaer-Jutlandia)¹⁹. Zdaniem K. Górskiego w kuchni sypiała nieliczna służba żeńska, oddzielona w ten sposób od służby męskiej.

Interesującym obiektem jest dom nr 1 usytuowany w pobliżu kuźni i "chłodni" (rys. 16). Jest on bez wątpienia budowlą centralną, od niego w dwóch kierunkach wschodnim i zachodnim rozciągają się pozostałe domy. Stanowi on jakby wierzchołek trójkąta równoramiennego, utworzonego z pozostałych domostw i usytuowany jest naprzeciw domniemanej bramy wjazdowej. Wymiarami w układzie horyzontalnym jest najmniejszy, zaledwie 7 x 9 m. Wsparły być musiał na podwalinie z kamieni. Dopiero na tym podkładzie wznosiła się konstrukcja drewniana, po której pozostałości w postaci przepalonych belek znajdowano w rumoszu. Zawartość domu nie wyróżniała go spośród innych, z wyjątkiem znaleziska 18 brakteatów, które w pierwotnym układzie zabezpieczone musiały być w sakiewce i stanowiły zapewne własność któregoś z członków załogi.

Nieproporcjonalnie małe rozmiary obiektu w stosunku do pozostałych domów sugerują, że w tym przypadku wysokością rekompensowano niedostatki przestrzeni w poziomie. Mogłby to być mianowicie obiekt dwa lub więcej kondygnacyjny. W takiej sytuacji dom nr 1 górowałby nad pozostałymi obiektami i przy swoich rozmia-

¹⁹ A. R u s s e l, *Middelalderborgen ved Halkaer*, [w:] *Nationalmuseet Arbejdsmarken 1947*, Kopenhaga 1947, s. 73-79; K. G ó r s k i, *Uwagi o historii domu mieszkalnego w krajach nadbałtyckich*, [w:] *Gospodarka, społeczeństwo, kultura. Księga ku czci M. Małowista*, Warszawa 1974, s. 101-102.

Rys. 16. Raciąż, st. 1, woj. bydgoskie. Dom nr 1. Plan poziomy (rys. mgr E. Grabarczyk)

a) próchnica, b) próchnica z popiołem, c) polepa, d) próchnica z próchnem drzewnym, e) linia wykopu, f) jasna próchnica, g) kamienie, h) kości zwierzęce, i) ułamki ceramiki, f) fragmenty drewna

rach mógł przypominać najbardziej wieżę. Trudno w tym układzie, biorąc pod uwagę duże zniszczenie grodu, spalenie, a co za tym idzie zawalenie się doszczętne budynków znaleźć dowodne potwierdzenie dla wysuniętej hipotezy. Budowle typu wież mieszkalnych w drugiej połowie XIII w. nie należą do rzadkości i zapewne mielibyśmy ich znacznie więcej, gdyby nie zły stan zachowania. Niemale znaczenie ma tu także tylko częściowe przekopanie grodzisk i uzyskiwanie wyrywkowych wiadomości, dotyczących bardziej konstrukcji obronnych niż samej wewnętrznej zabudowy. Jeśli przyjmiemy, że wspomniany obiekt w Raciążu jest wieżą mieszkalną, mielibyśmy wówczas do czynienia z odkryciem wyjątkowym, ale możliwym do przyjęcia. Pod względem formalno-stylistycznym wieża raciąska mogła nawiązywać do znanych nam już wież-strażnic, spełniających wprawdzie inne zadania. Geneza wież drewnianych związana jest z rozwojem gródków rycerskich w tym okresie. Wykaz przebadanych obiektów tego typu jest niewielki i dotyczy około 10 stanowisk²⁰.

Z nowszych odkryć znane są wieże mieszkalne z Chmielna, woj. gdańskie²¹ oraz Kaszowa, woj. wrocławskie²². Zajmowana przez nie powierzchnia, mieszcząca się w granicach 7 x 7 m, 7,30 x 8,30 m, 8,50 x 8,20 m, zbliżona jest do obiektu w Raciążu. Natomiast ich wysokość jest trudna do ustalenia. J. Kamińska przyjmuje przeciętnie za jedną kondygnację 3,5 do 4 m²³. Kondygnacji mogło być kilka i zapewne osiągały wysokość ponad obwarowania i spełniały zarazem funkcję obserwacyjną. Wieże wznoszono w konstrukcji zrębowej. Na wyższe piętra prowadziły wewnętrzne schody lub zewnętrzne drabinki. Podobnie jak w Raciążu, większość wież była podpiwniczona. Od strony południowo-wschodniej odkryto ślad po słupie, występujący na zewnątrz ściany i stanowiący być może pozostałość po zadaszonym wejściu do wieży²⁴.

²⁰ Podaje je J. Kamińska, *Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV w.*, "Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi" 1968, Seria Archeologiczna, nr 15, tab. 2, s. 44 i 45.

²¹ Materiały nie publikowane z badań dr B. Lepówny, Pracownia Archeologiczna Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Gdańsku.

²² B. Dzieduszycka, Ze studiów nad wczesnośredniowiecznymi technikami budownictwa obronnego, "Slavia Antiqua" 1977, t. XXIV, s. 95-97.

²³ Kamińska, *op. cit.*, s. 38.

²⁴ Zadaszone wejście do wieży odkryto w Zalużanach, B. Polla, *Strę-*

Idea budowania wież przedostała się na nasze tereny z zachodu, gdzie we Francji najstarsze wieże datowane są na X w.²⁵, następnie z Niemiec (XI w.), liczniej występują w XII-XIII w.²⁶ Z terenów Słowacji i Czech znane są wieże mieszkalne z IX-X w.²⁷, a także późniejsze z XIII-XIV w.²⁸ W ruskich grodach wieże, podobnie jak na zachodzie budowano już X-XI w.²⁹ U nas wieże pojawiły się znacznie później, jako wyraz rozwijającego się feudalizmu i związanych z tym zachodzących zmian społeczno-politycznych. Najstarsze dotąd znane są z XIII w.: wieże w Piekarach II woj. krakowskie, Pęczniew, woj. łódzkie, Ciepłowody, woj. katowickie, Chmielno, woj. gdańskie i Kaszowo, woj. wrocławskie. Do nich zaliczyć teraz możemy również wieżę w Raciążu, z poł. XIII w. Z literatury przedmiotu dotąd nam znanej wiadomo, że wieże podzielić można na dwa rodzaje, tzw. wolno stojące typu gródeków stożkowatych (donjony) oraz wchodzące w skład większych jednostek obronnych. Przypuszczalnie wieże obydwóch typów były protowieżami późniejszych średniowiecznych baszt.

Na grodzisku w Ducové (Słowacja) stanowiącym kompleks osadniczy (gród oraz niewielkie cmentarzysko, podobnie jak w Raciążu), wieża oddzielona była umocnieniem palisadowym od reszty zabudowy³⁰. W przypadku Raciąża, wieża stanowiła zwartą całość z pozostałą parterową zabudową i nie odkryto żadnych śladów sugerujących jej oddzielnie dodatkowym obwarowaniem. Ponieważ Raciąż był grodem kasztelańskim o dużym znaczeniu politycznym, a także gospodarczym (zaplecze w postaci wielu wsi) istnienie w jego obrębie wieży było jak najbardziej uzasadnione. Spełniała ona zapewne obok funkcji o charakterze mieszkalnym, stałym lub czasowym, również funkcje obronne i strażnicze. Usytuowanie na przeciwległym

doveká zaniknutá osada na Spiši. Zalužany, "Archeologia Slovaca Fontes" 1962, t. IV.

²⁵ A. Châtelain, *Essai de typologie des donjons romains quadrangulaires de la France de l'Ouest*, "Chateau Gaillard", Caen 1973, s. 41-53.

²⁶ Dzieduszycka, *op. cit.*, s. 96.

²⁷ Ibidem, s. 98.

²⁸ J. Kamińska, *op. cit.*, s. 45, tab. 2.

²⁹ B. A. Rybakow, *Lubecz i Witiczew - worota "wnutriennoj Rusi"* [w:] *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej*, t. III, Warszawa 1970, s. 6.

³⁰ A. Ruttkay, *Ducove, Velkomoravský velmoiský dvorec a včasnos-*

końcu w stosunku do bramy wjazdowej grodu pozwala przypuszczać, że w momencie sforsowania bramy podczas działań wojennych stanowiła ona ostatni punkt biernego oporu. Służyć też mogła do celów penitecjarnych. Wiadomo, że w 1271 r.³¹ ks. Warcisław więzi na grodzie w Raciażu swego brata Mściwoja. Ówczesne źródła pisane nie precyzują miejsca odosobnienia. Piwnice raczej nie mogą być brane pod uwagę. Natomiast wiadomo, że w średniowieczu osoby stanu szlacheckiego więziono na górnych piętrach wież, które były "widne, czyste, schludne i ciepłe"³². Podobnie zapewne traktowano więźniów w czasach nieco wcześniejszych. Charakter zabudowy grodu, jak i znaleziony w nim inwentarz, podkreślają w całej rozciągłości słusznie wysunięte przez J. Kmiecńskiego twierdzenie, że gród w Raciażu był grodem typu militarnego, nie nastawionym na produkcję rzemieślniczą. Z wyjątkiem działalności warsztatu kowalskiego (potwierdzenie istnienia przedsiębiorstwa należy traktować jako dodatkowe zajęcie kobiet przebywających stale na grodzie) nie stwierdzono żadnych innych rzemiosł. Pozostałe rzemiosła istniały poza grodem i z usług ich korzystała załoga grodu. Być może część daniny na rzecz kasztelana spłacana była w naturze i spożytkowana na utrzymanie drużyny. Obok wytworów rzemieślniczych były także dostarczane płody rolne i warzywa, a ich zapasy gromadzono w osobnych pojemnikach w domach, piwnicach i na strychach. Przyjąć można, że wewnątrz grodu trzymano bydło rogate, świnie i ptactwo domowe. Świadczą o tym zachowane całe szkielety. W obrębie grodu trzymano przypuszczalnie również konie. Znajdywane nieliczne sierpy służyć mogły do przygotowywania paszy dla bydła i koni. Ponieważ, jak dotąd, nie znaleziono specjalnej obory, musiano trzymać je w pobliżu domu, na wolnej przestrzeni lub pod prowizorycznym za-

tre doveke - pohrebisko, [w:] *Medzinarodný Kongres Slovanskej Archeologie*, Bratislava-Nitra 1975, s. 1-11: Podobnie oddzielną wieżę od pozostałych obiektów mieszkalnych rekonstruuje A. Herznbrodt, *Der Husterkupp*, Kolonia 1958, tabl. 3 i datuje na okres między XI a pierwszą połową XIII w.

³¹ *Scriptores Rerum Prussicarum*, wyd. T. Hirsch, E. Strehlke, M. Töppen, Lipsk 1861, t. 1, s. 688-689: "Iste post se duos reliquit filios, Mstwigium seniozem et Wartislaum juniorem, quem Pomerani primo in dominum habere voluerunt et ideo auxilio eorum Wartislaus fratrem cepit et in Rodzk eum tenuit vinculatum".

³² Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. IV, Warszawa 1974, s. 433-434, hasło "wieża".

daszeniem. Być może nie stanowiły aż takiej ilości, aby budować dla nich osobne zagrody.

Nie odkryto, jak dotąd, na grodzie studni; w okresie spokoju sprawa zaopatrywania w wodę nie była problemem, zważywszy na obecność pobliskiego jeziora. Natomiast w momencie oblężenia sytuacja stawałaby się skomplikowana. Trudno więc wyobrazić sobie, aby gród mógł egzystować bez urządzenia zapewniającego stały dopływ wody. Przypuszczalnie dalsze badania przyczynią się do wyjaśnienia tego problemu.

Przedstawione dowody pozwalają częściowo odtworzyć sytuację zabudowy grodu i jego użytkowania, z konieczności niekiedy leżące w sferze domysłów. Hipotezą roboczą można by również określić próbę ustalenia siedziby kasztelana: czy zamieszkiwał na grodzie i który z obiektów był z jego bytnością związany. Materiał zabytkowy jest w zasadzie jednolity dla wszystkich domów, wyjątkiem byłaby tylko domniemana wieża, gdzie znaleziono brakteaty w ilości 18 sztuk. Walory materialne ich były niewielkie na ówczesne czasy, zważywszy, że w latach 1260-1300 korzec żyta (około 120 l.)³³ kosztował 19-25 denarów, miedel jaj 8-10 denarów, bochenek chleba 2-3 denarów, a koń aż 4200 denarów³⁴. Brakteaty nie mogą więc stanowić przesłanki przemawiającej za lokowaniem miejsca stałego pobytu kasztelana. Być może, z racji swych rozległych funkcji wojskowych, administracyjnych, skarbowych i sądowych na terytorium kasztelanii, nie posiadał stałej siedziby w Raciażu. Również dobrze mógł zamieszkiwać w jednym ze swoich folwarków, lub częściej na dworze księcia. Władzę nad drużyną w jego imieniu sprawował zastępca. Wiadomo nam, że kasztelanowie nie zawsze mogli sami podołać rozległym obowiązkom i wspierani byli przez różnych zastępców do różnych czynności³⁵.

Należałoby się zastanowić, jakie realne szanse zlokalizowania siedziby kasztelana istnieją w przypadku tak dużego zniszczenia grodu. W samej formie zabudowy nie należy się spodziewać istotnych elementów wyróżniających dom kasztelański od pomie-

³³ Korzec równał się ok. 120 litrom. *Wielka encyklopedia powszechna*, t. 6, Warszawa 1965, s. 69.

³⁴ J. A. Szwagrzyk, *Pieniądz na ziemiach polskich X-XX w.*, Wrocław 1973, s. 32.

³⁵ A. Gieysztor, *Słownik starożytności słowiańskich*, t. II, F-K, Wrocław 1964, s. 33, hasło "Feudalizm w Polsce".

szczenia pozostałych wojów (drużynników). Przypuszczalnie nie było wówczas jeszcze tak daleko posuniętego zróżnicowania w kulturze materialnej życia codziennego pomiędzy "panem" a jego drużyną, stąd materiał zabytkowy nie może być obiektywną przesłanką dla ustalenia domu kasztelana. Pomijając stałe miejsce pobytu kasztelana, którym mógł być dwór książęcy czy jego folwark, na grodzie w Raciążu mógł przebywać okresowo, zamieszkując po prostu jedną z izb w pobliżu swojej drużyny³⁶ czy obiekt tutaj szczególnie eksponowany, wieżę mieszkalną.

marzec 1978 r.

Romana Barnycz-Gupieniec

WOODEN CONSTRUCTIONS FROM THE 2ND HALF OF 13TH CENTURY AT THE
RACIAŻ STRONGHOLD

Archaeological investigations of the stronghold at Raciąż, province of Bydgoszcz, have been conducted for the past nine years. The Raciąż stronghold is situated on Przyarcz Lake and it is now connected with the mainland by the narrow strip of the ground. Up to now some significant portion of the stronghold inner maidan was excavated and four complete houses as well as fragment of another one were uncovered. The area of the maidan is ca 2000 square meters. The stronghold constructions are dated to the period between 1256 (a fire recorded in Kronika Wielkopolska - Great Polish Chronicle) and 1300 (last fire which definitely brought the stronghold existence to an end).

The Raciąż houses were exceptionally big, 16-22 meters long and 7-10 meters wide. Such dimensions suggest that the houses must have consisted of many rooms, at least of two. As far as few wooden fragments indicate they were built in the laft construction as well as in the wattle coated with a clay one. Floors were mainly of clay, seldom of wood. Nearly in all cases the cellars were revealed underneath the houses, on average 3 x 3 meters dimension and ca 1,60 to 1,80 meters deep. The cellars were dug under the

³⁶ Przykłady znamy z krajów skandynawskich, gdzie feudał zajmował osobną komorę, a obok sypiała i jadła jego drużyna. G ó r s k i, op. cit., s. 101.

floors in the central parts of the houses. Only in house nr 2, consisted of the smithy and dwelling room, the cellar was situated under the latter room. House nr 1 was probably constructed upon the stone foundation. It was the smallest object and its dimensions were 7 x 9 meters. It is reasonably suspected that it could be the several-floor construction, perhaps the dwelling tower. For it stood opposite to the entrance gate, on the another side of the maidan it could be the last defending point of the stronghold. In the Western part of the maidan a house with outbuilding was uncovered. It was the smithy with the two-room dwelling house. In the Eastern part two houses were standing. One was furnished with the domelike stove and with firebed interpreted as the kitchen-bakery. The other one had a separated porch or hallway. In the latter house the numerous bones lying in anatomical arrangement were found. It could be the tworoom (household and dwelling) house with separated dwelling part furnished with a hearth. Almost in all houses were found big quantities of burned corn grains lying in regular concentrations.

Therefore one can conclude that these were the stocks of corn held in the bags or in the large wooden vessels. In some houses the readable traces of consumption survived in the form of bones lying regularly along the walls. They perhaps do not highly attest to the contemporary hygiene. The furniture of the houses, consisting mainly of the objects typical for the stronghold garrison, then the lack of any handicraft workshop, except the smithy, emphasize the military nature of the Raciąż stronghold.

Tabela 1

Zestawienie zabytków w domach 1-4 grodu w Raciążu

Przedmioty	Dom 1	Dom 2	Dom 3	Dom 4
1	2	3	4	5
Ostrogi	1	1	1	-
Wędzidła	-	3	1	-
Groty	6	4	5	-
Groty bełtu	9	24	10	1
Topory	-	3 (w tym 1 ze styliskiem)	1	-
Czekany	-	-	1	-
Fragmenty łańcuchów	2	1	1	-
Półkoski, sierpy	-	1 sierp	1 półkosek	-
Siekiery	-	3	-	-
Gwoździe, nity	14 + 2 nity	78	7	4
Noże	10	30	20	-
Nożyce	1	1	1	1
Grzebienie	-	3	3	2
Oseki	1	8	4	-
Krzesiwa	-	3	-	-
Ościenie	1	-	3	-
Kliny	-	4 + 2 dłuta	-	-
Kowadła, szczypce	-	1 kowadło 1 szczypce	-	-
Skoble	-	7	5	-
Klucze, kłódki	1	5	2	-
Haki żelazne	-	7	1	-
Szydła i igły żelazne	-	5	1 szydło 1 igła	-
Okucia	14	-	3	-
Przedmioty żelazne nieokreślone	36	127	29	6
Przedmioty brązowe nieokreślone	2	101	19	2
Blaszki brązowe (fr.)	20 + 1 srebrna	56	28	1
Naczynia brązowe	1	17	3	-

Tabela 1 (cd.)

1	2	3	4	5
Sprzączki	10	8	5	6
Pierścionki i obrączki	2	6	1	-
Paciorki	3	4	1	-
Wisioriki, zawieszki	1	1	1	-
Przędziki i ciężarki	6	1 ciężarek tkacki 5 przędzików	11	-
Monety	18	4	-	-
Haczyki do wędki	1	2	4	-
Zawiasy	-	-	2	-
Obrabiany róg	1	5	2	-
Brązowy dzwonek	-	-	1	-
Naczynia "kolonizacyjne"	-	-	1	-
Szkiełko stopione	1	-	1	-
Żużel	-	7	1	-
Fragment uprząży	-	1	-	-
Kamień żarnowy	-	1	-	-
Koło żelazne	-	3	-	-
Brzytwa	-	1	-	-
Łyżka drewniana	-	1	-	-
Fragment plecionki	-	1	-	-
Naczynia* o profilu esowatym	41	141	-	25
Naczynia z cylindryczną szyjką	18	27	-	6

*Zestawienie ceramiki wg: K. Włodzimierska, *Ceramika XIII-wieczna z grodziska raciańskiego*, Łódź 1978, tab. VII, VIII, VIa, VIb. W domu 1 ceramika nie odbiega niczym od materiału z pozostałych domów; dom 2 posiadał najwięcej ceramiki w części mieszkalnej, mniej w kuźni; dom 4 - bardzo niewiele ceramiki w porównaniu z innymi domami.